

Aladin Husić

NOVČANI VAKUFI U BOSNI U DRUGOJ POLOVINI 16. STOLJEĆA

Sažetak

Na osnovu pisanih izvora, pokušava se sagledati uloga i značaj novčanih vakufa u različitim sferama života u Bosni krajem 16. stoljeća. Polazište za ovaj rad predstavljaju publicirani i nepublicirani izvori osmanske provenijencije. Riječ je samo o dokumentiranim vakufskim iznosima u drugoj polovini 16. stoljeća. Vakufi koji se spominju sredinom, ali ne i do kraja 16. stoljeća nisu ulazili u razmatranja. U radu se pokušava ustanoviti količina uvakufljenog novca, teritorijalna distribucija, društveni status vakifa kao i uvjeti, način, svrha upotrebe vakufske gotovine i dobiti od vakufske gotovine.

Ključne riječi: Bosanski sandžak, 16. stoljeće, vakuf, novčani vakuf, korištenje uvakufljenog novca

Uvodne napomene

Zadužbinama različitog tipa i namjene te ulozi vakufa u nastanku i razvitku gradskih naselja u našoj historiografiji posvećeno je dosta pažnje. No, u odnosu na nepokretnosti, novčani vakufi znatno su rjeđe bili predmetom razmatranja.¹ Kao integralni dio pojedinih vakufa tek su usputno tretirani s nekretninama i to samo oni najznačajniji iznosi. Tako su mnogobrojna novčana zavještanja ostajala potpuno u sjeni nepokretnosti pojedinih vakufa. Međutim, ni svi vakufi nisu bili u mogućnosti založiti nekretnine tako da je njihov doprinos općem dobru ostao nepoznat. Mnogi su, u skladu sa svojim mogućnostima i osjećajem za dobročinstvo, ostavljali određene novčane iznose pridružujući ih nekim drugim vakufima i određivši im svrhu korištenja. Tako je nastao veliki broj novčanih vakufa kojima znanost nije posvetila pažnju koju zaslužuju. Ipak, i o tom pitanju postoji nekoliko značajnih razmatranja iz

---

1 Adem Handžić, *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, IRCICA, Istanbul 1994. (U ovim Studijama sadržani su najznačajniji radovi autora koji se odnose na vakufe, posebno o ulozi u nastanku i razvitku gradova.) Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, Sarajevo 1996, 220-240; Hatidža Čar-Drnda, „Vakufski objekti u Bosanskom sandžaku – sedma decenija 16. stoljeća“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52-53/2002-03, Sarajevo 2004, 267-299.

različitih perspektiva.² Avdo Sućeska novčane vakufe promatrao je iz aspekta kreditiranja, pravne regulative, posebno prakse kroz pojedine slučajeve jamčenja, uključujući i gotovinu maloljetne siročadi, sredinom 16. stoljeća. U svome osvrtu Behija Zlatar dala je pregled manjih vakufa, u dva popisna perioda, za 1540. i 1604. godinu, s detaljnijim popisom tih vakufa, uključivši i prihode od nekih nekretnina. U oba navedena slučaja, riječ je o vakufima isključivo u Sarajevu. Iz prvog rada, popisa pozajmljivane vakufske gotovine A. Sućeske, doznajemo za 53 novčana vakufa, gotovinski iznos (455.512 akči) kao i za proviziju koja se ubirala po osnovu pozajmica novca (50.825).³ Budući da je riječ samo o vakufima čije pozajmice su sudski dokumentirane, pretpostaviti je da to nije konačan broj i iznos. Drugi rad predstavlja prikaz 37 vakufa 1540. godine i 91 vakuf 1604. godine, kao što smo već rekli, zajedno sa nekim manjim prihodima nekretnina. Prema tim rezultatima, u Sarajevu je kroz srednje i manje vakufe registrirano 454.240 akči vakufske gotovine sa 53.996 akči od provizije. Svoj rad posvećen vakufima Kerima Filan ograničila je na vakufe čiji su osnivači žene a to su vakufi dokumentirani početkom 17. stoljeća, bez obzira na vrijeme nastanka. Međutim, iz spomenutih radova mi nemamo uvid ni u približnu ukupnu sumu vakufskog novca kako u samom Sarajevu u čijim okvirima se pretežno kreću razmatranja tako ni na širem prostoru Bosanskog sandžaka. Cilj ovoga rada je pokušati ustanoviti iznos vakufske gotovine, koja se u drugoj polovini 16. stoljeća javlja kontinuirano i ostaje do kraja 16. stoljeća, te onih vakufa koji se javljaju pred sami kraj 16. stoljeća. Nakon toga želimo razmotriti namjenu i način korištenja vakufskog novca što omogućava sagledavanje pitanja stvarnih efekata, uloge i značaja novčanih vakufa u životu i pojedinim funkcijama gradova.

Osnovu za razmatranje i analizu čine različiti popisi vakufa u drugoj polovini 16. i početkom 17. stoljeća te vakufname.⁴ Brojne poteškoće pratile

2 Avdo Sućeska, „Vakufski krediti u Sarajevu, (u svijetlu sidžila sarajevskog kadije iz godina 1564-1566)“ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, II/1954*, Sarajevo 1954, 343-379; Behija Zlatar, „Osvrt na srednje i manje vakufe u Sarajevu u XVI stoljeću“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, IX-X*, Sarajevo, 1983, 103-112; Kerima Filan, „Žene kao vakiflije u ranom dobu Osmanske Bosne“, *Pregled, časopis za društvena pitanja Broj 3-4, Godina 2005*, Sarajevo 2005, 61-80. Želimo ovdje ukazati na još jedan, nepublicirani magistarski rad rađen u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije u Sarajevu posvećen vakufima čiji osnivači su žene i to u Sarajevu. Selma Avdić, *Zaboravljene dobročiniteljke - sarajevske vakife*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, Sarajevo 2010.

3 A. Sućeska, „Vakufski krediti...“, 350-353.

4 To su sljedeći izvori: Istanbul BOA, TD 379; MAD 625; TD 462; *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985 i *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, (I/1, I/2, II, III)* Sarajevo 2000; H. Čar-Drnda, „Vakufski objekti u Bosanskom sandžaku - sedma decenija 16. stoljeća“, *POF, 52-53/2002-03*, Sarajevo 2004, 267-299.

su ovaj pokušaj. Mnogi vakufi nisu dokumentirani u kontinuitetu. Veoma mali broj vakufa dokumentiranih 1564-66, spominje se i početkom 17. stoljeća, tek nešto oko petnaestak. Među njima ne nalazimo npr. dokumentirane i neke respektabilne vakufe, kao vakuf Umi-hatun od 56.000 ili vakuf Bali Davud Hadži Muhameda od 20.000 akči. S druge strane tragove nekim novčanim vakufima nalazimo samo u vakufnama, ne dokumentiraju ih čak ni izvori početkom 17., iako su nastali pred sami kraj 16. stoljeća. Bez obzira na sve poteškoće, pokušali smo ustanoviti barem približnu sumu vakufske gotovine u Bosanskom sandžaku, koja je bila u opticaju krajem 16. stoljeća. Iako rezultati nekih analiza provedenih u radu nisu konačni, dovoljni su da ukažu na značaj i ulogu koju je ova ustanova imala u društvu u Bosni u različitim aspektima kao što su, privredni, infrastrukturni, obrazovni i duhovni.

Dokumentirana količina raspoloživog vakufskog novca

Već smo istakli da usljed različitih okolnosti, ovo ne predstavlja cjelokupan iznos vakufske gotovine, nego tek onaj dio koji smo našli dokumentiran u pojedinim izvorima. Otuda se navedena suma ni u kom slučaju ne može smatrati konačnom. No ipak, u dvadeset gradova u kojima smo našli dokumentirane vakufske gotovine, na raspolaganju je stajalo 7.448.131 akči. Ukupan broj novčanih vakufa, bilo da su ustanovljeni zajedno s nekretninama kao dio vakufa, bilo da su kasnije od strane drugih dobročinitelja ustanovljeni pri nekom vakufu i dopunjavali neke funkcije, iznosio je oko 330. Kao što ponekad ista lica podižu razne objekte kao zasebne vakufe, džamije, mesdžide i slično, u više navrata, u različite svrhe daruju i svoj novac. Te pojave smatrali smo zasebnim vakufima, bez obzira što potječu od istog vakifa. Cijenimo to opravdanim jer je i sam vakif to označio kao zasebne cjeline a ne kao jedinstvenu sumu. Radilo se očigledno o različitom vremenu uvakufljenja. To bi djelomično umanjilo ukupan broj vakufa, i to neznatno, ali ne utječe na ukupnu sumu novca. Najveći broj vakufa nalazio se u Sarajevu, njih 231, dok se ostatak od 100 novčanih vakufa odnosio na druge gradove. Distribucija novca po gradovima izgledala je na sljedeći način:

Sarajevo	436.865
Novi Pazar	950.200
Novo Jajce (Varcar-Vakuf)	674.100
Zenica	226.600
Glasinac	200.000

Mitrovica ⁵	190.000
Travnik	170.780
Čelebi-Pazar (Rogatica)	142.700
Visoko	141.800
Tešanj	76.000
Jajce	70.000
Gornja Ukrina (Derventa)	62.300
Velika	35.000
Knežina	32.400
Busovača	30.000
Fojnica	27.000
Kotorsko	26.600
Prača	12.000
Lišnja	10.000
Olovo	2.000

Ukupno: 7.448.131 akči⁶

Ovaj iznos mogao je donositi od 744.813 do 1.117.219 akči godišnjeg prihoda, uz uvjet uspješnog plasiranja novca u kreditiranje privrede. Šta naprijed izneseno znači u nekim konkretnijim pokazateljima moguće je sagledati u komparaciji s nekim drugim državnim potrebama. Negdje u isto vrijeme, dakle na prijelazu u 17. stoljeće, za cjelokupni kontingent spahijske vojske Bosanskog sandžaka trebalo je 3.746.748 akči. Dakle, gotovinskog vakufskog novca u opticaju bilo je gotovo dva puta više nego što je iznosila vrijednost koju su dobijale spahije Bosne tokom jedne godine. Naprijed istaknuta suma od sedam i po miliona kasnije je bila u znatnom porastu. Za taj porast imamo nekoliko vrlo značajnih nagovještaja. Već do sredine 17. stoljeća u Tešnju suma vakufske gotovine uvećana je za osam puta i iznosila je 600.000 akči.⁷ Slično je i u Jajcu, gradu koji je imao dokumentiranih svega 70.000 akči vakufske gotovine krajem 16. stoljeća. Već do kraja narednog stoljeća to je također bilo znatno više, 551.000 akči. To je samo onaj iznos koji je dokumentiran u sudskim protokolima, što se opet ne može smatrati konačnim

5 Mitrovica se nalazila u Bosanskom sandžaku i prema tome ulazila je u ovu analizu kao i Novi Pazar.

6 TD 379, MAD 625, TD 462; *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, (I/1, I/2, II, III) Sarajevo 2000.

7 Osman A. Sokolović, *O kreditima u Bosni (za turske uprave)*, Sarajevo 1944, 39.

iznosom.⁸ U tom porastu vjerojatno udio i doprinos ima i slabljenje akće što je usljed slabije vrijednosti povećavalo manje vrijedne novčane sume.

Neočekivane pojave

Količina novca u pojedinim mjestima uvjetovana je brojnim faktorima. To ovisi prije svega od volje i broja vakifa u pojedinim mjestima, odnosno koncentracije elite u njima. Primjećuje se da je ona približno proporcionalna urbanoj razvijenosti gradova. U razvijenijim gradovima veća je koncentracija elite, što je povoljnija pretpostavka za izdvajanje novca u te svrhe. Ipak, povremeno se javljaju neočekivane pojave i visoka pozicija nekih mjesta poput Novog Jajca (Varcar-Vakuf) i Glasinca. Novo Jajce krajem 16. stoljeća, kasaba je tek u nastajanju.⁹ U ovom slučaju riječ je o jednom vakifu, dok je u Glasincu riječ o mužu i ženi. U slučaju Novog Jajca¹⁰ riječ je o vakifu koji potječe iz tog mjesta. Visoko pozicioniran službenik na sultanskom dvoru, uz brojne nekretnine, ostavio je i značajnu sumu novca. Ovdje se svakako uočava još jedna neočekivana pojava. Banja Luka, grad po svojoj razvijenosti i brojnosti zadužbina, nalazio se odmah iza Sarajeva, a nema dokumentiran niti jedan novčani vakuf ostavljen s nekretninama. Osim toga, ona je upravo u to vrijeme (1580) postala i sjedištem novoosnovanog ejaleta. Očito da su potrebe tamošnjih zadužbina bile dostatne iz vlastitih prihoda, odnosno da su nekretnine ostvarivale sasvim dovoljno, da nije bilo potrebe za novim vakufima ili, možda, ti vakufi jednostavno nisu dokumentirani u izvorima. U svakom slučaju, Banja Luka predstavlja neobičnu pojavu. Najpoznatija i najzaslužnija ličnost za razvitak i afirmaciju Banje Luke, Ferhad-paša, pored toliko značajnih zadužbina, nije poput drugih ostavio posebno definirani iznos u gotovini. Ali je predviđeno da se on akumulira i da se akumulirana suma, kao i u drugim slučajevima, daje pod interes, odnosno u vidu kredita. Iz planiranih ulaganja vidi se da su viškovi prihoda i iznos od dobiti jako visoki, premda nisu definirani. O tim ulaganjima reći ćemo nešto kasnije.¹¹ I pored svega toga, pomalo iznenađuje odstupanje od prakse drugih da se uvakufi

8 O. A. Sokolović, *O kreditima u Bosni*, 40; Ćiro Truhelka, „Pabirci iz jednog jajačkog sidžila“, *Glasnik Zemaljskog muzeja XXX/1918*, Sarajevo 1919, 159.

9 A. Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, uloga države i vakufa“, *Studije o Bosni*, 116-1117, 133-137; Isti, „Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu“, *Studije o Bosni*, 147-149; „O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću“, *Studije o Bosni*, 211; *Vakufname*, 251.

10 Ovo mjesto se prvobitno zvalo Vrh Kloka. S proglašenjem statusa kasabe nazvano je Novo Jajce, zatim Varcar-Vakuf i od 1925. godine taj grad je preimenovan u Mrkonjić-Grad.

11 *Vakufname*, 230.

izvjesna suma gotovine kao što iznenađuje i to da, koliko je poznato, niko u cijelom gradu Banjoj Luci nije uvakufio gotovinu. Ili tako što nije dokumentirano u raspoloživim izvorima.

Popisu gradova u kojima nemamo dokumentirane vakufske gotovine mogu se pridodati još: Kobaš, Dubočac, Gradiška, Trn, Kladanj, Kreševo, Kamengrad, Kostajnica, Bihać, Nova Varoš, Dobrun, Višegrad, Maglaj, Žepče i Dobož.¹²

Struktura vakufa prema iznosima

Iz brojnosti vakufa proistječe i zanimljiva struktura po njihovoj visini. Trinaest novčanih vakufa kretalo se u vrijednostima od 100.000 do 1.000.000 akči, dvadeset i sedam između 50.000 do 100.000 akči, sto šest vakufa od 10.000 do 50.000 akči. Ostatak od 185 vakufa iznosio je do 10.000 akči. Promatrano u nešto strožijoj nominalnoj vrijednosnoj klasifikaciji, svojom brojnošću dominiraju vakufi od tri do četiri hiljade (98 vakufa) a na drugom mjestu dolaze vakufi od deset do dvadeset hiljada (55 vakufa). Te dvije kategorije iznose blizu polovinu (46%) od ukupnog broja novčanih zavještanja. Ovo istovremeno odražava barem približnu strukturu društvenog položaja vakufa. Ipak, želimo istaći neke, najreprezentativnije novčane vakufske sume.

Popis novčanih zavještanja sa većim iznosima

Vakuf Gazi Husrev-bega	944.794 Sarajevo
Hadži Mustafa-age	674.100 Novo Jajce (Varcar-Vakuf)
Sinan-age	250.000 Novi Pazar
Ali-paše	190.000 Sarajevo
Nezira janjičara Timurhana	170.000 Sarajevo
Hasana	160.000 Sarajevo
Kemala vojvode	140.000 Sarajevo
Kemal-begov	137.000 Sarajevo
Ajardi-bega	116.000 Mitrovica
Šahdidar, supruga Husrev-bega	115.000 Sarajevo
Hasana dizdara	100.000 Travnik

12 Usporedi: TD 379, TD, 462, MAD 625; *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985, i *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, (I/1, I/2, II, III)* Sarajevo 2000.

Ibrahim-age	100.000 Glasinac
Aiše-hatun, žene Ibrahim-age	100.000 Glasinac
Hadži Turhan	86.000 Sarajevo
Hadži Džafer	84.000 Sarajevo
Hadži Memije	82.300 Sarajevo
Husein-Čelebije	80.000 Čelebi-Pazar (Rogatica)
Mevlana Bali efendije	80.000 Sarajevo
Hajdara, katib divana	79.400 Sarajevo
Hadži Mustafa	63.400 Sarajevo
Hubijar-bega	63.000 Sarajevo
Sulejman-bega	60.000 Zenica
Husein sin Hasana	60.000 Mitrovica
Kurd-Čelebije	60.000 Novi Pazar
Ferhad-bega	56.000 Tešanj
Armaganđi Sinan	55.075 Sarajevo
Ahmed Mukaddem	55.000 Novi Pazar
Ahmed, sin Abdullaha	55.000 Novi Pazar
Hadži Sinan	54.000 Sarajevo
Hadži Tahir	54.000 Zenica
Hasan-beg	52.000 Novi Pazar
Mustafa vekilharđ	51.000 Sarajevo
Alaudin	51.000 Visoko
Memi Čelebi, sin hodže Kemala	50.000 Sarajevo
Hadži Turhan	50.000 Sarajevo
Mehmed kapidži-baša, vojvoda	50.000 Novi Pazar
Dželepvedri-aga	50.000 Novi Pazar

Naprijed smo istakli da su najbrojniji vakufi do 10.000 akči, njih 185, što brojčano predstavlja više od jedne polovine. Unutar toga, najbrojniji vakufi su između 3.000 i 4.000 akči, čak 98, dakle, polovina od toga, ili gotovo jedna trećina ukupnog broja svih novčanih vakufa. U našoj historijskoj praksi i terminologiji za njih se najčešće koristi izraz „sitni“ ili „manji“ vakufi. Naravno, to je opravdano ukoliko ih posmatramo u odnosu na znatno više iznose koje su pojedinci izdvajali u te svrhe, od 100.000 do jednog miliona. Oni se mogu tako nazivati čak i u odnosu na one od 50.000 do 100.000 akči. Ali se nameće

pitanje koliko jedan „sitni vakuf“ vrijedi realno? I takav vakuf, predstavljao je odricanje od cjelokupne jednogodišnje zarade koja se mogla ostvariti za bilo koju službu koja je donosila dnevno 10 do 11 akči, što promatrano iz toga ugla i nije mali iznos ili neko beznačajno odricanje. Deset akči bilo je više od prosječne plaće jednog službenika. Bolje plaćeni vojni zapovjednik posade imao je dnevno 10 akči. Mora se priznati, dakle, da jednogodišnja zarada nije predstavljala mali iznos. Radi realnijeg sagledavanja stvarne vrijednosti jednog takvog vakufa napraviti ćemo još neka poređenja. U drugoj polovici 16. stoljeća, na sarajevskom tržištu cijena ovaca kretala se između 20 i 29, krupne stoke 130, a osrednje kuće 4.000 akči.¹³ Izvori navode različite cijene konja. Bolji konj koštao je 1.200 do 1.700 akči, dok se prema nekima cijena jednog tovarnog konja kretala 420 do 480 akči. Tek u tim komparacijama moguće je steći približniju predstavu o vrijednosti i značaju tih vakufa. S obzirom na raznoliko socijalno porijeklo i društveni status vakifa, lakše je razumjeti pojavu tako brojnih novčanih vakufljenja i tako šaroliku vrijednosnu strukturu vakufa. Budući da preovlađuju zanatlije ili neki drugi službenici nižeg ranga, veliki je broj vakufljenja koja su se kretala u navedenim „nižim“ iznosima.

Društveni status vakifa

Vakufi se najčešće povezuju s krupnim dostojanstvenicima i visokim položajima u Bosni. U sjeni njihovih velelijepnih zdanja ili visokih novčanih iznosa, ostajali su brojni dobrotvori, koji su u skladu sa svojim mogućnostima iskazivali svoje dobročinstvo. Iako je na njih povremeno skretana pažnja,¹⁴ čini se da zaslužuju znatno više pozornosti. Iz analize i pregleda vakufskih iznosa, među vakifima nalazimo šaroliku društvenu strukturu i socijalno porijeklo vakifa. Iz epiteta ili nekih drugih odrednica uz imena pojedinaca moguće je ustanoviti njihov društveni status, zanimanje ili socijalno porijeklo. Među dokumentiranim vakufima nalazimo vakife sljedećih položaja, službi ili zanimanja:

Visoki funkcioneri: paše, sandžakbezi, carski kizlaraga (glavni nadglednik sultanskog harema) kapidžibaše (starješine dvorske straže).

Administracija: katibi, pisari bosanskog divana (2), pisari divanske blagajne, jazidžije (pisar-sekretar), vekilhardži (ekonomi u hanu).

Vojska: spahije, vojvode, janjičari, baše, subaše, age, silahdari, dizdari, zaimi, serode,

Ulema: hadžije, hodže (imami), halife-pomoćni imami ili muallimi, muf-tije, sufije, šejhovi, vaizi, pir-hodže.

13 A. Sućeska, „Vakufski krediti...“, 353.

14 A. Sućeska, „Vakufski krediti...“, 343-379.; B. Zlatar, „Osvrt na srednje i manje vakufe...“ 103-111.

Zanatlije: sarači (sedlari-remenari), bakirdžije, jašmakčije (izrađivači velova za lica), sagračije (strugari kože), čizmeđije, halvadžije, zildžije, kujundžije (zlatari), mutapčije (izrađivači kostrijeti), kovači, tabaci (kožari), nalbanti, ćurčije (krznari), čilingiri (bravari), maseri u kupatilu, solaci (strijelci garde).

Među zadužbinarima vakufske gotovine nalazimo i potomke, srodnike ili članove porodice naprijed spomenutih: sinove havadža, ranijih vakifa, supruge sandžakbega ili drugih velikodostojnika (Šahdidar, supruga Gazi Husrevbega, Aiša-hatun, supruga Ibrahim-age), sestre ili supruge osnivača mesdžida ili drugih vakufa, (Hatidža supruga i Mihri-hatun sestra Husein-bega Ilijasova iz Rogatice, supruga Husama iz Sarajeva), oslobođene robove uglednika i sinove dizdara. No to nije sve.

Vrlo zanimljivim čini se slučaj Novog Pazara. U tom mjestu čak sedam lica su *sinovi Abdullaha* i jedna *kći Abdullaha*. To ne mora značiti da su potomci istog oca ali može značiti i da jesu. Jedan od njih je rudar po zanimanju. U njegovom slučaju dalo bi se naslutiti da nije riječ o običnom rudaru, nego inženjeru ili zakupniku rudnika. On je uvakufio 21 dućan i 15.000 akči gotovine. Teško bi se od rudarske plaće tri akče dnevno, znači godišnje nešto više od 1.000, moglo tako što postići. Značilo bi to cjelokupnu zaradu od 14 godina rudarskog rada izdvojiti samo za glavnicu koju je ostavio. Očito da je izvor bogatstva nešto drugo a ne običan rudarski rad. Ako bi uvažili opći obrazac, da ime Abdullah služi za prikrivanje nemuslimanskog porijekla, onda bi ovaj slučaj bio još zanimljiviji. Značilo bi to da se radi o muslimanima prve generacije.

Pored onog osnovnog motiva, činjenja dobra, iz pojedinih slučajeva evidentna je još jedna pojava, posebne sklonosti i solidarnosti za pomaganje i jačanje vakufa svojih krvnih srodnika ili bračnih drugova. Čak pet potomaka hodže Kemala pojavljuju se kao vakifi. Ovo su samo ona lica kod kojih je, na temelju neke naznake, moguće odrediti status. Međutim, ima i onih kojima to nije moguće, a po uvakufljenom iznosu najvjerojatnije pripadaju licima slabijeg imovnog stanja.

U ovom kontekstu ipak nemoguće je ne dotaknuti se jednog drugog važnog pitanja koje se već naprijed nazire, učešća žena u dobročinstvu. Iako je ovom pitanju kako smo naprijed istakli, već posvećena značajnija pažnja,¹⁵ ipak ćemo se osvrnuti na još neke druge aspekte u vezi s novčanim vakufima koje su utemeljile žene. Ukupna suma koju su žene zaviještale iznosila je oko 466.540 akči ili nešto preko 6% ukupno dokumentiranog novčanog iznosa. Prvo, pretežan dio tih vakufa odnosi se na Sarajevo (39) dok znatno manji

---

15 K. Filan, „Žene kao vakiflije...“, 61-80.

broj na ostale gradove (12). Od ovih dvanaest, sedam je nastalo u Novom Pazaru, u Rogatici dva, dok su po jedan u Glasincu, Jajcu i Zenici. Žene su u Sarajevu poklonile 288.840, dok su u ostalim mjestima 177.700 akči. Ipak, jedna pojava je posebno zanimljiva. Gotovo polovina novčanog iznosa ovih vakufa otpada na samo dvije žene: Šahdidar, suprugu Gazi Husrev-bega (115.000) i Aišu-hatun, suprugu Ibrahim-bega u Glasincu (100.000). Dok je za Šahdidar poznat izvor njene platežne moći, o Aiši-hatun ne znamo ništa, osim da je supruga Ibrahim-age, o kojem također ne znamo ništa. Sve što znamo jeste da je bio lokalni funkcioner, ali ne znamo precizno koju dužnost je obavljao.¹⁶ Moglo bi se pretpostaviti da je ili porijeklom ili službom vezan za Glasinac, jer to su česti motivi koji opredjeljuju gdje će se što uvakufiti. Još jedan razlog opredjeljuje pretpostavku o porijeklu iz Glasinca. Teško da je mogao biti funkcioner visokog ranga u tako malom mjestu.

Većina ostalih vakufa žena kretala se između dvije i četiri hiljade akči. No, bilo je među njima i onih koji svojim iznosom skreću pažnju i vrijedno ih je istaći. To su vakufi: Habibe-hatun (40.000) u Jajcu, Hursende-hatun, supruge Husama (18.000), Fatime-hatun (17.000), Dudije-hatun (16.400) i Zulejhe-hatun (14.400) u Sarajevu. Osim što su ostavile značajna novčana sredstva, spomenuta Habiba u Jajcu podigla je džamiju, a Dudija mesdžid u Sarajevu. Za Dudijin vakuf moguće je istaći još jednu neobičnost. To je jedini vakuf u kome su za pridružene vakufe žene „većinski suosnivači“, tri ženska i dva muška novčana vakufa. To su vakufi Dudije, Hasene i Zejnebe-hatun, zajedno s Oručom i hadži Junusom. O mogućoj krvnoj ili nekoj drugoj povezanosti nema bilo kakvih indicija.

Uvjeti pozajmljivanja vakufskog novca

Nakon što smo razmotrili pitanje količine i distribucije novčanih vakufa u pojedinim mjestima, neophodno je razmotriti i mogućnosti, odnosno uvjete upotrebe toga novca.

Zavještanu glavnica vakif je stavljao na raspolaganje zainteresiranim pojedincima, pod određenim uvjetima koje je sam određivao - od toga ko može biti korisnik do procenta koji će se uzimati na ime provizije korištenja novca. Budući da su drugi izvori veoma oskudni u pogledu definiranja kategorija potencijalnih korisnika novca, vakufname su jedini oslonac koji daje pojašnjenja o tome. Ovo pitanje regulirano je na način da je to određivao svaki vakif pojedinačno, kao i o tome u koje svrhe će se trošiti dobit od tog novca.

16 A. Handžić, „O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću“, *Studije o Bosni*, 211. Isti; „Vakuf kao nosilac određenih držanih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu“, *Studije o Bosni*, 149.

Kako je sačuvan relativno mali broj vakufnama u odnosu na broj vakufa iz 16. stoljeća, iz odredbi pojedinih vakufnama moguće je dati neke obrasce, kojim se definiraju uvjeti davanja vakufskog novca. Budući da se ubraja u najranije vakufname u kojoj se regulira ovo pitanje, početak ćemo od rješavanja ustanovljenog Gazi Husrev-begovom vakufnamom. U njoj su jasno definirana pravila, odnosno taksativno nabrojani potencijalni korisnici kao i oni koji to ne mogu biti. U toj klauzuli kaže se: *Ostatak od spomenutog iznosa, a to je 300 000 dirhema, neka se izdaje pod interes (rihb), uz jak zalog i sigurnog jamca, i to tako da se na 10 dirhema svake godine (dobije) jedan dirhem. U ovome treba postupiti po skladnim šerijatskim propisima i na zadovoljavajući način kako se ne bi uvuklo zelenaštvo i kako (taj imetak) ne bi propao i bio oštećen. Neka se radi s trgovcima, zanatlijama, poljoprivrednicima i s ljudima drugih zanimanja koji su poznati kao bogati, imućni i moćni ljudi, povjerljivi, a naročito da su ispravni i poštenu. Oni treba da su poznati među svijetom po lijepim postupcima, a ne po lažljivosti, zavlačenju i zatezanju (u plaćanju). Neka se ne ulazi u poslovni odnos s emirima, valijama i muderrisima, kadijama, džindijama ili drugom vojskom, zatim ni s posjednicima timara, razvratnim i nevaljalim ljudima koji su zaduženi, sultanskim robovima, niti s onima koji imaju namjeru da prevare ili su pohlepni, ma iz kojeg staleža bili.*¹⁷ Istovjetni uvjeti su i kod Šahdidar, supruge Husrev-begove.¹⁸

Vakif je, dakle, prije svega želio osigurati nekoliko osnovnih principa: sigurnost pozajmljenog novca - pomoću zalogu ili jemstvom, visinu dobiti, zaštitu od zloupotreba - klasičnog kamatarenja te osigurati sumu od propadanja.

Iako se ova vrsta odredbi u bitnijem ne razlikuje i u nekim drugim vakufnama, ovdje ćemo, ipak, navesti i nešto drukčije definiranje tih pravila. Ona su ponekad vrlo jasna, eksplicitna a nekad i prilično uopćena ili pak uopće nisu definirana. Zapravo samo je navedeno da će se novac *davati pod interes, na šerijatom dozvoljen način.*

Husein-beg, sin Ilijas-bega, iz Rogatice, uvjetovao je 1558. godine pozajmljivanje novca *...rendžberima*¹⁹ *spomenute kasabe, a drugim licima neka se ne daje, osim ako budu imali sigurne jemece, koji su mještani ili stalno nastanjeni u spomenutoj kasabi. Neka se novac ne daje spahijama uz jemsto*

17 *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985., 64. Želimo skrenuti pozornost na novi kritički prijevod ove vakufname akademika Esada Durakovića. Esad Duraković, „Gazi Husrev-begova vakufnama za medresu u Sarajevu“ *POF 56/2006*, 159-175. Sarajevo 2007. Prijevod ovog dijela vakufname uporedi na str. 170-171.

18 *Vakufname*, 76.

19 Zemljoradnik, poljoprivrednik. Ova riječ može značiti i nadničar, što u ovom kontekstu ipak nije.

iz njihovih redova. Međutim, neka im se daje uz njihovo jamčenje čija je vrijednost dvostruka ili ako budu imali čestite jamce između rendžbera spomenute kasabe i koji su u njoj nastanjeni ili ako budu imali čestite raje sa sela.²⁰ On, dakle, nije u potpunosti isključio vojnički stalež, spahije, ali je garancije pozajmica znatno pooštrio, bolje reći duplirao. Osim toga, isključio je spahije kao garante tih pozajmica zbog nesigurnosti koja proistječe iz njihovog položaja. Nameće se logično pitanje zašto se uvijek naglašava *mještane*? Oni su pod stalnom prismotrom mutevelije i kontrolora vakufa. Oni odmah mogu reagirati, u slučaju potrebe i tražiti zaštitu nadležnog kadije. Time se barem teoretski osiguravala pretpostavka i neka vrsta garancija ulaganja novca u to mjesto te lakšeg osiguranja ili kompenzacije u slučajevima zloupotrebe.²¹

Vakifi nekad ne određuju kategorije koje mogu koristiti novac, uvjetuju samo *jak zalog i sigurna jamca, odnosno jedno od to dvoje, već prema prilikama...*²² Iz ovoga se da razumjeti da je vakif uvakufljenu sumu ostavio pristupačnom svakom zainteresiranom, uz uvjet da je kreditno sposoban vratiti dug, što se osiguravalo na jedan od spomenutih načina, sigurnim zalogom ili jamstvom. On, dakle, nije isključivao ni spahije niti pripadnike bilo kojeg društvenog statusa. Radi različite prakse ovdje ćemo navesti i neke slučajeve koji ne pripadaju Bosanskom sandžaku a tiču se ovog pitanja.

Sinan-beg Boljanić je ipak suzio i potpuno jasno, kao i Gazi Husrev-beg, isključio vojnički stalež. I on je prednost dao poslovnim ljudima. Dopustio je pozajmice: trgovcima, zanatlijama i ostalim domaćim radnicima, stalno nastanjenim, sigurnim i pouzdanim. Vakif je uveo i još neke mjere predostrožnosti za one čije poslovanje ne napreduje te im se ima uskratiti daljnje korištenje novca, odnosno ustupati ga uspješnijim. Nakana vakifa je vrlo jasna: Osigurati što bolje poslovanje vakufa, ali to je indirektno imalo pozitivan efekt i na privredu i davalo joj dodatni impuls. Korisnici gotovine su ipak morali voditi računa te gledati da što bolje i efikasnije posluju jer su pored ličnog motiva dodatno obavezani odredbom vakifa. U protivnom, gube tu mogućnost i privilegiju. I on je isključio vojnički stalež kao potencijalne korisnike vakufske gotovine. *S kadijama, nosiocima vlasti, (sadat, agama i begovima), vojnim zapovjednicima i spahijama neka ne bude poslovne saradnje, jer se kod nekih dešavaju teške situacije i neka s te strane ne dolazi do razočarenja i neugodne situacije kada se novac zatraži.*²³ Međutim, on nije isključio samo nosioce vlasti, nego sve druge, čije poslovanje nema iskrene namjere ili uslijed bilo kojih drugih razloga može biti ugrožena glavnica ili

20 *Vakufname*, 131.

21 *Vakufname*, 131.

22 *Vakufname*, 189.

23 *Vakufname*, 202.

vakifov nijet da novac u potpunosti ispuni funkciju koju mu je on namijenio. *Neka se ne daje ni drugima koji su poznati kao varalice, ni onima koji svoj imetak troše na grješne i zabranjene stvari i rasipaju ga.*²⁴ Institucija zaloga ili jamstva uvijek je naglašena. Ferhad-beg je, iz sigurnosnih razloga, uvjetovao da jamci nisu nikome dužni.²⁵

Najopširniji i najprecizniji u definiranju potencijalnih korisnika ili onog kojima se to pravo uskraćuje je Derviš-paša Bajezidagić. Trgovci, pouzdani imućni vlasnici lijepog vladanja mogu koristiti gotovinu. Zanimljivo je da on uskraćuje to pravo i onima koji mnogo putuju, bili trgovci ili ne, čak i ako su vrlo bogati. Na takvu klauzulu odlučio se iz predostrožnosti, pretpostavljajući da će mnogo putovanja utjecati na manju posvećenost poslovnim aktivnostima, što svakako nije u interesu i u korist vakufa. Također, isključio je strance, stanovnike drugih mjesta. To pravo uskratio je cjelokupnom vojničkom staležu poimenično navodeći: emire, valije, muderrise, kadije, vojna lica, osoblje divana. U tu kategoriju uvrstio je vjerske starješine, gospodu, dakle, sve neproduktivne i nepoduzetne osobe. Pridodao im je i lica koja uzalud troše novac, spletkare i one koji su propali, reklo bi se, sve neozbiljne kandidate za korištenje vakufske gotovine kao i prevarante.²⁶

I najzad, u isto vrijeme, dakle na isteku 16. stoljeća, navest ćemo još jedan primjer definiranja kojim kategorijama se novac može ili ne može staviti na raspolaganje, kako je to odredio Mustafa-aga u Novom Jajcu (Varcar-Vakufu). Kao potencijalni korisnici ne mogu se pojaviti ljudi loše poslovnosti (bankroti), loši ljudi, svojeglavi i siromašni. Svi oni sigurno ne bi napravili potrebni višak. U obzir dolaze ugledni trgovci i bogati ljudi, dakle, uspješni privrednici.²⁷ Naprijed navedenim slučajevima svakako vrijedi dodati još jednu odredbu koju srećemo u Mostaru. Vakufnama hadži Balije iz Mostara 1611. godine u kategoriju kojima se uskraćuje mogućnost pozajmica vakufskog novca navodi i „neudane žene“.²⁸ Kako sklapanje braka kod žena često mijenja mjesto življenja, dakle i odlazak izvan kontrole mjesnog kadije ili vakufskih službenika, to je vakif barem teoretski želio otkloniti i tu vrstu rizika.

Iako, kao što se vidi, vakifi nemaju uvijek iste kriterije, prevladuje favoriziranje privrednih i isključivanje neproizvodnih aktivnosti. O tome postoje različita pojašnjenja. Dok H. Kreševljaković isključivanje vojnika objašnjava predostrožnošću protiv korupcije, A. Sućeska to postavlja znatno šire i oprav-

24 *Vakufname*, 202.

25 *Vakufname*, 229.

26 *Vakufname*, 241.

27 *Vakufname*, 253.

28 O. A. Sokolović, *O kreditima u Bosni*, 46.

dava zbog nestalnosti pozicije, privremenošću i neizvjesnošću položaja. Smatra da se daje licima koja imaju prvenstveno stalna i produktivna zanimanja. Između ostalih razloga on u tome vidi i motivaciju da time pomogne privredni razvoj grada, prije svega zanatstva i trgovine.²⁹ Svakako da sve nabrojano nesporno ima utjecaja, ali se čini da tome treba dodati još neke okolnosti koje mogu utjecati na takvo opredjeljenje vakifa i vrijedno ih je spomenuti. Vojni stalež, posebno spahije, uslijed neopravdanog izostanka s pohoda gube položaj, ostaju bez timara, znači i osnovnog izvora prihoda, time i platežno nesposobni da vrata uzeti dug. Osim toga, oni su izloženi stalnim stradanjima u čestim vojnim pohodima, što opet dovodi u pitanje pravovremeno vraćanje duga. I svakako, kao sloj kojemu je vojna služba osnovno zanimanje, ne bi mogli biti posvećeni poslovnim aktivnostima uslijed čestih pohoda i dužih odsustvovanja iz sredine. Potpuno je jasno da pozajmljivanje vojnom staležu ne bi stvaralo novu vrijednost kroz ulaganje u proizvodnju ili trgovinu, nego bi otvorilo put klasičnom kamatarenju, protivno Šerijatu ali i interesu vakifa. Osnovni interes vakifa je stvaranje nove vrijednosti oličene u dobiti, koju je on namijenio u određenu svrhu.

Ulaganje u proizvodnju ili trgovinu, uz određenu dobit, kako se u vakufnamama ili kod registriranja pojedinih vakufa često naglašava, *na šerijatom dozvoljen način*, jedini je, s islamskog stanovišta, opravdani način ostvarivanja dobiti na novčane iznose.³⁰ Zato je mnogo jasnije otkud u poslovanju vakufskog novca dobit, koja se u literaturi naziva različito, kamata, interes ili dobit.³¹ Ona zna biti i neočekivano visoka. Iz vakufnama je sasvim jasno da i sami vakifi razlikuju te pojave: klasično kamatarenje (lihvarstvo), isključivo u svrhu povećanja glavnice i ostvarivanje dobiti koja ima potpuno drugačiju, humanu, društveno opravdanu ulogu.

I pored toga što većina vakifa, barem u 16. stoljeću, spahijama i pripadnicima vojničke klase uskraćuju tu privilegiju, vidjeli smo da pod određenim, istina znatno nepovoljnijim okolnostima, dopuštaju to i tom staležu. Praksa se kasnije očito izmijenila. Čini se da pripadnici vojničkog staleža postaju pouzdaniji zakupnici vakufskog novca. Naime, sredinom 18. stoljeća kao zakupnici vakufske gotovine džamije Ishak-bega, sina Ali-begova, u Tešnju, navode se posadnici tešanjске tvrđave, i to njih nekoliko, od age i čehaje do drugih posadnika.³² Istu pojavu, također u Tešnju, približno u isto vrijeme,

29 A. Sućeska, „Vakufski krediti...“, 355.

30 Fikret Hadžić – Muharem Štulanović, *Osnovi islamske ekonomije i finansija*, Bihać 2007, 245-246.

31 Vidi fusnotu broj 38.

32 Aladin Husić, „Tešanjски vakufi, s posebnim osvrtom na novčane vakufe“, *Analī GHB, XXIX-XXX*, Sarajevo 2009, 55-56.

imamo u drugom slučaju gdje su posadnici na posudbi imali gotovo polovinu od 60.000 akči vakufske gotovine.³³ Vjerovatno je tome doprinijela kriza koja je zahvatila društvo pa su vojnici, kao dio društva s većim stupnjem egzistencijalne sigurnosti, postali poželjniji klijenti za korištenje novčanih vakufa ili to vakifi kasnije nisu uvjetovali isključivanjem vojnika. Vakuf džamije Ishak-bega, sina Ali-begova, znamo da je nastao u drugoj polovini 17. stoljeća. Da li, već tada vakifi odustaju od toga uvjeta, koji je u 16. stoljeću prisutan u svim vakufnamama, nije poznato. Po navedenim slučajevima, kao i činjenici da se sredinom 17. stoljeća među korisnicima vakufskog novca u Tešnju nalazimo spahije zajedno sa poljoprivrednicima, reklo bi se da su vakifi odustajali od te vrste mjera predostrožnosti.³⁴

Iako vakufname nisu izričite i ne spominju to pitanje izrijeckom, praksa pokazuje da su se još tokom 16. stoljeća, vakufskim novcem koristili i nemuslimani, kako muškarci tako i žene. Dakle, prepreka te vrste nije bilo, osim uvjeta da su platežno sposobni, da se bave nekom od privrednih djelatnosti, te da, kao i drugi, pozajmljivanje osiguraju na uvjetovani način, zalogom ili jamstvom. Nekoliko slučajeva zabilježeno je u Sarajevu sredinom 16. stoljeća gdje se nemuslimanke pojavljuju kao zajmoprimci ili kao jemci. Margareta Markova podigla je 1.000 akči kao i Despina iz mahale Varoš u Sarajevu 1.000 akči.³⁵

Dobit na uvakufljeni novac

Najosjetljivije pitanje ovih vakufa izvan svake sumnje predstavlja pitanje dobiti na uvakufljeni novac. Iz tih razloga uvakufljavanje novca povremeno je osporavano i od najviših pravnih autoriteta u Osmanskom carstvu. Pravna bitka, za i protiv novčanih vakufa, vodila se između Čivizade Muhjidin Mehmeda efendije i Ebu Suuda.³⁶ To je u konačnom rezultiralo kratkotrajnom zabranom (1545-47) novčanog uvakufljavanja. Smrću Čivizade Muhjidin Mehmeda efendije (1547), završene su rasprave po tom pitanju prevagom i prihvaćanjem Ebu Suudovog mišljenja.³⁷ Legalitet uvakufljavanja novca

33 A. Husić, „Tešanjski vakufi, s posebnim osvrtom na novčane vakufe“, 58.

34 O. A. Sokolović, *O kreditima u Bosni*, 40.

35 O. A. Sokolović, *O kreditima u Bosni*, 46.

36 Oba su bili šejhul-islam, Čivizade 1539-1542 a Ebu Suud 1545-1574. godine. S položaja šejhulislama, Čivizade bio je smjenjen i imenovan na mjesto kadiaskera Rumelije gdje se i nalazio 1545-7. Opširnije: Mehmet Ipsirli, „Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi“ *DIA, C. 8*, Istanbul 1993, 348-349; Ahmet Akkündüz, „Eüsüsüd efendi“ *DIA, C. 10*, Istanbul 1994, 365-371.

37 Jon E. Mandaville, *Usurios Piety: The Cash Waqf Controversery in the Ottoman Empire*, *Interanational Jurnal of Middle East Studies*, Vol. 10 No. 3, (1979), 289-308; Tahsin

više nije dovođen u pitanje. I pored toga, u turskoj literaturi pa i kod nas, dobit (*ribh*) vrlo često se u potpunosti poistovjećuje s kamatom, što je nužno razlikovati.³⁸ Poistovjećivanje s kamatom, na neki način, predstavlja pravno osporavanje uzimanja dobiti na uvakufljeni novac. Kako je riječ o jednom od modela poslovanja u islamskom bankarstvu poznatom kao *murabaha* široko primjenjivog i danas u bankarstvu, to se taj pojam dakle ni u kom slučaju ne može poistovjećivati s kamatom. Taj vid poslovanja vrlo je rasprostranjen u ekonomijama islamskih zemalja i danas obuhvata 70% prema nekima i do 90% kreditnih aktivnosti islamskih banaka.³⁹ Naprijed je ukazano da su, zapravo, novčane zaklade bile glavni kreditori mnogih privrednih, posebno trgovačkih i zanatskih aktivnosti i na taj način predstavljale su neku vrstu bankarskih institucija čije funkcioniranje nije protivno Šerijatu. Te dileme zapravo su i prouzročile naprijed spomenute žustre rasprave između Čivizadea i Ebu Suuda.⁴⁰

U analizi vakufskih kredita A. Sućeska je ustanovio da se visina dobiti kretala najčešće između 10 do 12 %, a ima slučajeva gdje je bila i viša do 15%. Međutim, i od tog pravila postojali su izuzeci tako da je imao po jedan slučaj u kojemu je dobit definirana na 3% a u jednom i 50%.⁴¹ Vakif je taj koji određuje namjenu i uvjete korištenja novca, pa i visinu dobiti. Ona se i u našim slučajevima najčešće kretala između 10% i 15%. No, i u analizi dobiti na vakufski novac u drugoj polovini 16. stoljeća, postoje definirani propisi

---

Özcan, The legitimization process of cash foundations: An analysis of the application of islamic law of waqf in the ottoman society, *Istanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 18*, Istanbul 2008, 236-247; Himmet Taşkömür „The formation of an Ottoman Legal Institution: Cas Waqfs and Ebussuud (Bir Osmanli hukuk muessesinin oluşumu: para vakiflari ve Ebussud) priopćenja na konferenciji: Ebu s-Suud and His World of Thought, Istanbul: ISAM, Sabanci University and Harvard University, August 1st 2010.)

38 Tako je termin *ribh* i *murabeha* u Opširnomoj popisu Bosanskog sandžaka prevedena kao „kamata“ ili „prirast“. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, I/2, 481-552. I u suvremenom turskom jeziku za prirast od vakufskog novca ponekad se koristi pojam *faiz* – kamata, interes. Uporedi: Ömer Lütfi Barkan – Ekrem Hakki Ayverdi, *Istanbul Vakıflar Tahrir Dertleri 953 (1546) Tarihi*, Istanbul 1970, XXXI-XXXVIII.

39 F. Hadžić-M. Štulanović, *Osnovi islamske ekonomije i finansija*, 245-246.

40 Da se ta problematika pratila, bila aktuelna i na našim prostorima potvrđuju prijepisi Ebu Suudovih rasprava o ispravnosti i opravdanosti vakufa u gotovini u kolekcijama rukopisa kod nas. (Vidi: Historijski arhiv Sarajevo, R-24/28, *Darahim wa dananir waqfinin sihhat wa luzumuna mutaalliq.*) Po tome, kao i rasprostranjenosti praksi ove vrste uvakufljenja dalo bi se zaključiti da je Ebu Suud imao istomišljenike i među ulemom u Bosni. Pozornost na ovaj rukopis skrenuo mi je uvaženi hadži hfz. Haso Popara, vrijedni bibliotekar Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, na čemu mu se ovom prilikom zahvaljujem.

41 A. Sućeska, „Vakufski krediti...“, 361.

i izvan tih okvira kao i neke druge specifičnosti. Opći je dojam da su ranije osnovani vakufi, ipak, imali nešto niže stope dobiti, dok su oni osnovani nešto kasnije postavljali i strožije uvjete, dakle veću dobit, na što je vjerojatno utjecalo slabljenje vrijednosti akče. Kemal vojvoda je uvjetovao korištenje uz dobit od 7,5%. Najnižu dobit na korištenju akumulirani vakufski novac odredio je Ferhad-beg, svega 0,5%. Vidjeli smo da su neki vakufi, kao Husein-beg u Rogatici, uvjetovali korištenje pojedinim kategorijama, posebno spahijama pod znatno nepovoljnijim uvjetima, *uz jamčenje čija je vrijednost dvostruka*. Međutim, kod uvjeta uočljive su i neke druge specifičnosti. Jedan od vakufa u Sarajevu u toku jedne godine odredio je različite stope dobiti, deset mjeseci 11% a dva mjeseca 15%. U drugom slučaju uvjetovano je 13% ali također na 10 mjeseci. Komparacije radi, ovdje ističemo i sličnu praksu sredinom 16. stoljeća u Istanbulu gdje susrećemo različite stope dobiti. Ona je najčešća 10%, ali nije i jedina. Mogla je biti niža ali i viša, 11,5%, 12,5%, 15% ali i do 20%.⁴² Šejhu-l-islam Ebussuud, lično je uvjetovao korištenje uvakufljenog novca uz dobit od 20%.⁴³

Korištenje vakufskog novca i dobiti od vakufskog novca

Vakufi su imali ulogu banaka ili kreditnih ustanova.⁴⁴ Upotreba vakufskog novca, time i korist, je višestruka. Novac se obrtao i ostvarivao dobit, koja je također imala definiranu svrhu. Zato je razmatranje o ovim pitanjima prirodno započeti korištenjem glavnice i efektima tog korištenja a tek potom o korištenju prihoda od glavnice. Osim što se na osnovu odredbi vakufa, koji su izričiti da se novac iznajmljuje zanatlijama, trgovcima, poljoprivrednicima, može izreći uopćena konstatacija da novčani vakufi pospješuju privredu (trgovinu, zanatstvo, poljoprivredu), na osnovu raspoloživih izvora nije moguće sagledati učinke u stvarnosti. Raspoloživi izvori za to ne daju mogućnost, jer ne registriraju u koje svrhe pojedinci uzimaju novac niti mnoge druge zanimljive pojedinosti iz poslovanja tim novcem. Ali i sama činjenica da je na raspolaganju stajala suma od gotovo sedam i po miliona akči, dovoljno govori za sebe. Ono što, također, treba naglasiti je da, osim izravnih privrednih efekata, značajnu korist imao je i sam vakuf. Posebno što je taj novac osiguravao nesmetano funkcioniranje vakufa, znatno produžavao

42 Ömer Lütfi Barkan – Ekrem Hakki Ayverdi, *Istanbul Vakıflar Tahrir Dertleri 953 (1546) Tarihi*, Istanbul 1970, XXXI. Pitanje korištenja vakufskog novca na ovaj način bilo je predmetom diskusija najviših duhovnih autoriteta Osmanskoga carstva. Opširnije: Jon E. Mandaville, *Usurios Piety: The Cash Waqf Controversery in the Ottoman Empire*, *Interanational Journal of Middle East Studies*, 10 (1979), 289-308.

43 Isto, XXXII.

44 A. Sućeska, „Vakufski krediti...“, 343-379.

njegove funkcije ali i proširivanje aktivnosti. Gotovina je posebno važna za vakufe čija sredstva od prihoda nekretnina nisu dostatna za njihovo uspješno poslovanje, odnosno održavanje postojećih funkcija, a o njihovom proširivanju da i ne govorimo. A sasvim sigurno da su i potrebe zajednice rasle i da ih nisu uvijek mogli pratiti raspoloživi kapaciteti i funkcije postojećih vakufa. Također je evidentno da je cjelokupna dobit, ostvarivana po osnovu davanja novca na korištenje, najčešće ulagana u administrativne i operativne poslove vakufa: administracija, održavanje vakufa, pojedine službe, duhovne ili obrazovne aktivnosti, infrastrukturu (održavanje mostova, česmi ili puteva) ali i komunalne poslove. Sav prihod od izdavanja novca (a on se mogao kretati između 744.813 i 1.117.219) trošen je u korist vakufa. Ovo nije zanemariv iznos. Već smo naprijed istakli da Banja Luka predstavlja osoben slučaj. Ferhad-beg nije ostavio gotovinu, ali je predvidio njenu akumulaciju. Ona se ostvarivala iz viška prihoda i plasiranja vakufskog novca u kreditne svrhe pa ga zato spominjemo. Akumulirani iznos predviđen je za nova *kapitalna ulaganja*. Prema planiranim prihodima po ta dva osnova planirano je povećanje vakufskih nekretnina, odnosno davanje novog impulsa urbanom, privrednom i kulturno-prosvjetnom razvitku grada. Predviđeno je da se iz tih sredstava pokrije han olovom, izgradi bezistan i kamene kule pod mostom, podigne još jedan han, predavaonica za učenike blizu džamije. Zatim, da se iz dobiti podigne medresa s 12 soba, da se u njoj održavaju predavanja iz hadisa, da se podigne drugo odjeljenje banje, imaret, tekija i ostali za nju potrebni objekti.⁴⁵ Sve ovo govori da su prihodi, kako od viška tako i dobiti novca plasiranog kao kredit, iznimno visoki bez obzira na nizak procent dobiti od pozajmica vakufskog novca. Jer navedeni objekti zahtijevaju znatna ulaganja.

Potpora duhovnim aktivnostima

Osim u administraciju i održavanje vakufa, dvije su oblasti u koje se najčešće i najviše ulagalo iz dobiti vakufskog novca. To su različite duhovne aktivnosti, prvenstveno imamske, hatibske, mujezinske i ostale službe koje se tiču izravno vjerskih obreda. U tom smislu, brojni su slučajevi uvakufljanja u svrhu učenja Kur'ana, određenih sura ili džuzova, prigodnim povodima, kao što su odabrane noći (Lejletu-l-kadr ili Lejletu-l-berat) ili poslije određenih namaskih vaktova. Vakif je najčešće odredio kojim povodom i u koju svrhu traži učenje, dovu za dušu određene ličnosti, samog vakifa ili poslanika Muhammeda. Ponekad vakif ima samo jedan uvjet - da imam mjesne džamije ili mesdžida prouči jedanput ili dva puta Kur'an bez preciziranja kojim povodom i u koju svrhu. Hadži Hajdar, sin Abdullaha, uvjetovao je da imam

45 *Vakufname*, 228-230.

i muallim svakodnevno uče po dva džuza, dakle, da Kur'an prouče, dva puta mjesečno, ili 24 puta godišnje. Za mujezina je također uvjetovao da prouči Kur'an četiri puta tokom godine. Te službe on je uvjetovao za svoje potomke i to prema vlastitom izboru.

Potpoma obrazovanju

Iz prihoda ostvarenih od vakufske gotovine značajna sredstva ulagana su i u prosvjetu. Samo iz tih sredstava, finansirano je oko 80 muallimskih službi ili pomoćnika muallima što znači približno toliko mekteba.⁴⁶ Ovome treba dodati i tri profesorske (muderriske) službe iz Kemal-begova (muderris 20) i vakufa vojvode Kemala (muderris 10) u Sarajevu te vakufa Sinan-bega (muderris 20) u Novom Pazaru. Ovo je samo jedan aspekt potpore obrazovanju. Neki vakifi su definirali i *plaće učenicima*, koje su u rangu plaća mnogih muallima. Ferhad-beg kao i Kemal-beg su od tih prihoda predvidjeli po četiri akče kao *plaću učenika* svojih mekteba. Sinan-beg je bio znatno skromniji u darežljivosti prema učenicima i odredio im po jednu akču dnevno. Godišnje su, dakle, one iznosile 1.460 odnosno 365 akči. Barem u prva dva slučaja to je plaća koju su dobijali neki vojnici u tvrđavama i mnogi drugi službenici, posebno imami ali i mnoge druge službe. Zanimljiv je također jedan drugi vid pažnje prema djeci koja pohađaju mekteb. U Novom Jajcu (Varcar-Vakufu), predviđeno je opremanje djece, polaznika mekteba, svake godine uoči Lejletu-l-kadra. Taj dar sastojao se od dolame, čakšira od bijele čohe, po jedna kapa također od čohe i po jedan šareni pojas. Vakif je odredio da se može darovati do osamdesetero djece. Na svako dijete, moglo se potrošiti do 135 ili do ukupnog iznosa 10.800 akči.⁴⁷ Čoha je bila veoma skup i cijenjen materijal, oko 50 akči po jednom aršinu. Ovdje ponovo moramo podsjetiti da je samo nekoliko decenija ranije, u odnosu na nastanak vakufname, krupno goveče na sarajevskom tržištu vrijedjelo oko 130 akči. Moglo bi se reći da je svako dijete dobivalo u vrijednosti krupnog govečeta. Da je dobivalo čak i u iznosu jedne ovce, to predstavlja značajan iznos i stimulaciju za djecu.

Ulaganje u infrastrukturu i komunalije

Uz brojne druge aktivnosti koje je odlučio finansirati, u gradu Visokom, Muslihudin Čekrekčija uvakufio je posebnu sumu iz čije dobiti će se finansirati održavanje mosta (8.000) i posebnu sumu za održavanje javnih nužnika.⁴⁸

---

46 Ismet Kasumović, *Obrazovanje u Bosanskom ejaletu za osmanske vladavine*, Mostar, 1999, str. 95-130

47 *Vakufname*, 254.

48 *Vakufname*, 44.

I Ferhad-beg je, također, u Banjoj Luci za održavanje javnih nužnika odredio 2 akće dnevno (730).⁴⁹ Hadži Hasan je podigao džamiju u Sarajevu i ostavio značajnu sumu (160.000), iz čije dobiti je odredio 1.500 na popravak kaldrme i česme 500 te popravku mesdžida Minnet-zade Mehmed-bega. Osim mesdžida, dućana i gotovine za potrebe mesdžida, hadži Turhan je u još tri navrata vakufio gotovinu u iznosu od 23.630 akči, između ostalog i za kaldrmu. Divane Ahmed je uvakufio gotovinu od 3.000 akči iz čije dobiti je odredio održavanje česme u mahali Sarač-Ismailovog mesdžida. Hadži Behram, 5.000 akči za snabdijevanje drvima Jakub-pašina mesdžida. Nezir janjičar iz Sarajeva je uvakufio sredstva iz čije dobiti će se vršiti popravak i održavanje Huseinova karavan-saraja u Zenici. Haždi Pirija prihod od glavnice (42.400) između ostalog odredio je i u svrhu pribavljanja drva za hadži Ejnehanov mesdžid u Sarajevu. Mehmed Čelebi, sin hodže Kemala, iz dobiti glavnice (22.000) uvjetovao je za popravak i održavanje dvije česme, kod očevog mesdžida i kod očeve kuće. Drugi sin darovao je znatno više, 50.000, također za česme, ali one kod džamije što ju je podigao njihov otac.

Dio dobiti iz jednog od svojih vakufa hadži Jusuf namijenio je za popravke putova i mostova, hadži Jusuf Ahmet, sin Abdullahov, iz Novog Pazara dobit od svoje glavnice (55.000) odredio je za mesdžid i most, dok je u istom mjestu hadži Ferhat dobit od 300 akči namijenio za kaldrmu. U Novom Jajcu (Varcar-Vakufu), vakif je odredio posebnu službu za popravak i održavanje vodovoda, s četiri akće dnevne plaće znači 1.460 godišnje. Čak je naglašeno: *Naročita pažnja neka se posveti sujoldžijskoj službi, i neka se ta dodijeli čovjeku koji znade olovo topiti i kamen klesati i obrađivati.*⁵⁰

Obogaćivanje aktivnosti i potpora pojedinim vakufima

Neki podignuti vakufski objekti nisu imali odmah riješena pitanja nekih službi, ali se vremenom za njih ukaže potreba ili jednostavno novi vakif želi obogatiti duhovne sadržaje nekog postojećeg vakufa. Sinovi Sinan-bega, vakifa mesdžida u Jajcu, davali su plaću imamu iz svog imetka - godišnje 1.800 akči, a kasnije iz vakufa čiji iznos nije upisan. Halil ćehaja, također u Jajcu, davao je plaću imamu mesdžida, kojega je sam osnovao, iz svoga imetka. No, to je bilo samo privremeno rješenje jer se iz jedne napomene vidi da je vakuf u osnivanju. Vjerojatno, u tom momentu vakifi nisu imali dovoljno novca za veću gotovinsku sumu. To dodatno opravdava „udruživanje sredstava“ u okviru jednog vakufa, premda je to isključivo volja vakifa.

U Knežini je sultan Selim podigao džamiju. Kao i druge džamije podignute od strane sultana, pitanje njihovog finansiranja riješeno je iz državnih

49 *Vakufname*, 225.

50 *Vakufname*, 255-256.

sredstava, barem što se tiče osnovnih službi i funkcija, imama i mujezina, osvjetljenja i prostirke. Dobrotvori su osjećali potrebu poboljšati i stimulirati aktivnosti koje očigledno nisu prakticirane jer nisu prvobitno bile ni predviđene - utemeljivač za te aktivnosti nije namijenio sredstva. Turgut, Ibrahim, hadži Pir-Mezid-aga i Memija, uvakufili su novih 32.400 akči za učenje *Jasina*, *Tebareke*, muallimhanu i drugog mujezina.

Iako je hadži Idrisov vakuf u Sarajevu imao znatna sredstva (47.300) namijenjena za mesdžid i mekteb, ovom vakufu dobrotvori su pridodali još 12 novčanih suma u različite svrhe (ukupno 28.800), tako da je ukupan iznos za aktivnosti mesdžida porastao na 76.100 akči. Jedan od vakifa, Jusuf, sin Abdullahov, uvakufio je četiri puta novčana sredstva (ukupno 7.500) za različite aktivnosti, uglavnom za učenje Kur'ana i nešto za osvjetljenje, prostirku te popravke puta i mosta. Dodatna vakufljenja omogućila su imamu osnovnu plaću od 1.460 akči uvećati za novih 2.512 akči. S tim dodatcima ona je iznosila 3.972 akče. To je za jednog službenika te branše vrlo značajan iznos.

Sa ovog stanovišta bez premca je i vakuf Timurhanove džamije, kojemu je još četrnaest dobrotvora pridružilo svoje iznose. Ranija glavica od 10.000 tako je porasla za novih 58.400 akči i time gotovo ušestorostručena. Za Timurhanovu džamiju i njene službenike to je značilo mnogo. Sva dobit usmjeravana je na duhovne aktivnosti, učenje Kur'ana, i to imamu, mujezinu, devrihanu i sallahanu. Šta je to značilo za imama? Njegova osnovna plaća iznosila je skromnih 1.095 akči godišnje. Zaradom od aktivnosti predviđenih novim vakufima ona se uvećava za dodatnih 2.400 i dostiže već zapaženih 3.495 akči. Ovaj kao i prethodni slučaj, a ima ih još mnogo takvih, potvrđuje da je materijalni položaj mnogih službenika time znatno poboljšavan.

U kontekstu potpore pojedinim vakufima zanimljiv slučaj predstavlja i to da su tri potomka hodže Kemala, kćeri Nefisa i Hanifa te sin Ibrahim, obogatili vakuf mesdžida što ga je osnovao njihov otac za novih 9.500 akči. Novac je uglavnom bi namijenjen u pobožne svrhe, učenje po jednog džuzua Kur'ana, za imama i šejha. No, oni nisu jedini, još su dva vakifa, Hanifa, kći Ali Čelebije, i sarač Ejnehan, u slične svrhe poklonili po tri hiljade akči namijenivši ih za plaću šejhu. Iako nije izravno pripojen vakufu svoga oca, još jedan potomak hodže Kemala iskazao se u dobročinstvu. Već ranije spomenuti njegov sin Mehmed Čelebi darivao je 22.000 akči za dvije česme, jednu u blizini očevog mesdžida a drugu u blizini kuće. U tome se prepoznaje pokušaj da se upotpuni što je moguće više potreba jedne zadužbine. Još jedan sin hodže Kemala, Memi Čelebi darovao je 50.000 akči za održavanje česmi kod džamije svoga oca. Dakle, ukupno ulaganje potomaka hodže Kemala u dobrotvorne svrhe iznosilo je 81.500 akči.

Nakon što je sagradio mesdžid, Sagir hadži Husein nije ostavio gotovinu za njegovo funkcioniranje. To su međutim, značajno potpomogli drugi dobrotvori. Hadži Mustafa je s 10.000, finansirao plaće, dok su sestra i supruga osnivača mesdžida sa po 3.600, finansirale učenje Ja-Sina i hatme. Njihova imena nisu navedena.

Husamova supruga značajno je pomogla zadužbinu svoga muža, darovavši za mesdžid novih 18.000 akči. Tako je skromna glavnica mesdžida od 4.000 još s priložima hadži Sinana 7.200 i hadži Mustafe 3.600 i te kako pojačana sa novih 28.800 akči. Zanimljivo je međutim da su Husamove kćeri svoje gotovine darovale drugom vakufu, Timurhanovoj džamiji. Vjerojatno je mjesto stanovanja to opredijelilo.

Osiguravanje egzistencije vakifovih potomaka

Uz sve druge pozitivne efekte što se ostvaraju iz dobiti novčanih vakufa od općedruštenog značaja, tim putem vakifi povremeno ostvaruju i neku vrstu lične koristi. Na taj način oni zbrinjavaju i osiguravaju svoje potomke kroz dodjelu pojedinih službi koje će se finansirati iz dobiti uvakufljenog novca. Možda bi se u slučajevima manjih vakufskih iznosa, uz dobročinstvo kao primarni motiv, mogla tražiti i neka vrsta dodatne motivacije kroz brigu za skrbništvo potomaka, ali kod visokih iznosa to sasvim sigurno nije, barem u prvoj generaciji potomaka. Neko, ko je mogao izdvojiti tolika sredstva, sigurno je mogao na drugi način osigurati barem generaciju ili dvije iza sebe. Ovdje se može govoriti i o nekim drugim motivima. Priskrblijevanje sebi ili potomcima pojedinih funkcija u vakufu, barem u slučajevima velikih vakufa i vakufskih iznosa, rezultat je brige za što bolje upravljanje i poslovanje vakufom. Vakif polazi od pretpostavke da to neće obavljati nitko bolje od njega ili njegovih srodnika. Posebno što se uvijek naglašava da se pojedine funkcije imaju dodjeljivati najboljim od njegovih potomaka. Osim toga, na ovaj način potomstvo je čvršće vezano za vjeru, duhovnost i ibadet. Naprijed istaknutom mogli bi dodati još neke motive. Vakif je uvakuflijevanjem nekretnine ili gotovine potomcima osiguravao sigurnu službu, bez mogućnosti da to jedna generacija potomaka proda, potroši ili na bilo koji drugi način upropasti stečevinu. Takva mogućnost izbjegnuta je samim činom uvakuflijevanja, jer se vakuf ne može prodati ili na drugi način otuđiti.

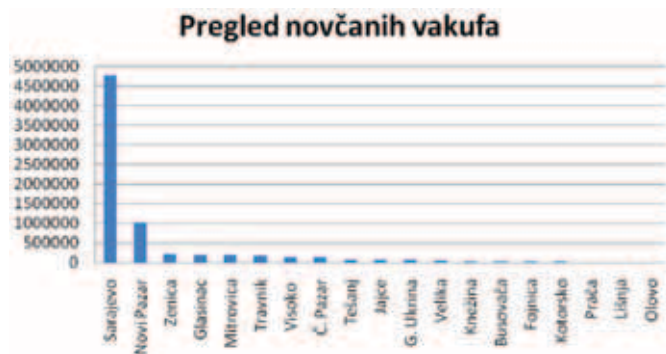
Iako ta pojava u analiziranim vakufima nije masovna, ima nekoliko slučajeva koji pokazuju još jedan aspekt uloge vakufskog novca. Muslihudin Čekrekčija iz Sarajeva odredio je da dužnost imama i mujezina ostane njegovim sinovima a za sebe zadržao pravo mutevelije do kraja života a potom

ga prenosi na sinove.⁵¹ Tako se kroz plaće za službu ponovo vraćalo 5.840 akči godišnje. Iz vakufa Hadži Pirije osiguravala se plaća potomcima vakufa za učenje Ja-Sina jedna akća dnevno, vakufa Mehmeda, sina Jusufova, plaća mutevelije za vakifove potomke godišnje 280, Murata, sina Huseinova, jedna akća dnevno za učenje džuzua u džamiji, a ako ih nema, onda to radi imam vakufa vekilhardža Mustafe, 22 akće plaća mutevelije namjenjene za potomke vakifove. Hadži Mehmed Sinanov sve službe mesdžida odredio je svojim sinovima (imam, mujezin, muallim, učenje džuzua, Ja-Sina, ašereta, sure Tebareke). Kad izumru muški, uvjetovao je da se dužnosti prenesu na ženske potomke. Vakif hadži Idriz odredio je za učenje džuzua svaki dan dvije akće za „najboljeg vakifovog potomka“. Hadži Hajdar, sin Abdullaha, sve službe u mesdžidu sagrađenom u mahali sarač-Ismaila (imam, mujezin, muallim i mutevelija), odredio je za najbolje svoje potomake. Pravo postavljenja i razrješenja na pojedine od njih zadržao je do kraja života a poslije smrti te ovlasti prenosi na „najboljeg potomka“. Vakifi, međutim, nisu uvijek ostavljali isključivo ta prava potomcima. Halil, sin Hamzin, odredio je prihod od vakufa, po dvije akće, za djecu i članove rodbine hadži Nesuha Ishakova, koji će učiti dva džuzua Kur'ana dnevno. Ovaj slučaj predstavlja izraz pažnje i solidarnosti, vjerojatno zbog njihove pobožnosti, jer se ona uvijek traži i kad je riječ o vakifovim potomcima. Navedeni slučajevi odnosili su se na Sarajevo. Slična praksa je i u drugim mjestima, samo što je u njima broj vakufa manji a time je i manji broj takvih slučajeva. Husein, sin Ilijasov, u Rogtici, zadržao je službu mutevelije za sebe i četiri akće a poslije će istu naslijediti njegova djeca. Na isti način postupio je i Ferhad-beg u Tešnju, zadržavši službu mutevelije za sebe, potom to pravo prenosi na potomke uz dvije akće nadoknade. Iz sredstava vakufa hadži Ibrahim-age i njegove supruge Aiše, vakif je odredio da sve službe u džamiji Glasinac, hatiba, imama, vaiza, nasiha, džuzhana, mujezina, halife u mektebu, muarriifa i devrihana, drugog mujezina, kajjima, mutevellije i za ubiranje vakufskih prihoda pripadnu njegovoj djeci. *Sve službe u džamiji određene su za vakifovu djecu, zatim za djecu njegove djece, sve dok potomci ne izumru. Nakon toga uvjetovane su za pobožne ljude.* To je donosilo 28 akči dnevnog prihoda ili nešto preko 10.000 akči godišnje. Ne znamo o koliko sinova se radi, ali su vjerojatno obavljali i po nekoliko navedenih službi istovremeno. Bilo kako bilo, to je visok procent povrata sredstava porodici. Teoretski, uvakufljena suma Ibrahim-bega i supruge Aiše-hatun, kroz službe se u cijelosti mogla vratiti za dvadeset godina. Naravno, pod uvjetom da ne bude poremećaja u funkcioniranju vakufa. Zanimljiva je i odredba Mustafe, sina Mehmed-begova, iz Novog Jajca (Varcar-Vakufa). Između ostalih, on je postavio sljedeći uvjet: *Osim vakufskog nazira, svi*

51 *Vakufname*, 43-44.

*službenici vakufa moraju biti domaći ljudi iz kasabe, i neka se ne dodjeljuje služba stanovnicima druge kasabe.*⁵² Vakif na taj način želi uposliti lokalno stanovništvo i riješiti njihovo egzistencijalno pitanje. U toj nakani treba tražiti i motive lokalpatriotizma. Naime, Mehmed-aga potječe upravo iz tog mjesta, što se jasno naglašava u vakufnami. *Kada je uvidio da je dobro da džamija postoji, podigao je lijepu časnu džamiju u svom rodnom mjestu, u krasnoj kasabi nazvanoj i poznatoj pod imenom Jajce Jenidžesi...*⁵³ Mehmed-beg je bio visoko pozicionirana ličnost na carskom dvoru u Istanbulu, kizlaraga, čuvar sultanskog harema, treći aga po rangu na carskom dvoru.⁵⁴ Ferhad-beg je u Banjoj Luci također sve službe zadržao za svoje potomstvo te oslobođene robove i njihovo potomstvo.⁵⁵ Za samo tri službe, imama, hatiba i mujezina, sa svim dodacima, učenje Kur'ana i drugo, dnevno je osiguravano 66 akči ili 24.090 godišnje.

Iz izloženog se vidi višestruka korist od novčanih vakufa. Pored osnovnog motiva da učini dobro djelo (*hair*) i time postigne Božije zadovoljstvo, što se može smatrati nekom vrstom vakifove lične koristi za drugi svijet, on čini i općekorisnu stvar, od značaja za pojedince ali i zajednicu. Zajednica time riješi neka vrlo važna pitanja iz domena vjere, obrazovanja, socijalnih, humanih i infrastrukturnih problema. Kroz razne vidove angažiranosti, osiguravana je egzistencija za veliki broj ljudi, kroz različite službe unutar vakufa, a one su brojne. I vrlo važno, kroz neke vakufe osiguravana je izvjesnija egzistencija nekretnina ili gotovine te potomaka, koji su također u službama vakufa - imama i hatiba, mutevelija, nazira i sl.

52 *Vakufname*, 256.

53 Opširnije u: *Vakufname*, 251. A. Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, uloga države i vakufa“, *Studije o Bosni*, 133-137.

54 A. Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, uloga države i vakufa“, *Studije o Bosni*, 133-137; Isti; „Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu“, *Studije o Bosni*, 147-149; „O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću“, *Studije o Bosni*, 211.

55 *Vakufname*, 231.

Summary

MONEY WAQFS IN BOSNIA IN THE SECOND HALF OF THE 16th CENTURY

Based on written sources, the article considers the role and significance of money/cash *waqf* in different spheres of life in Bosnia at the end of the 16th century. The article centres on published and unpublished works of Ottoman origin focusing on only documented amounts of waqf money from the second half of the 16th century. Waqfs from the mid-16th century are not included. The article attempts to establish the amount of endowed money, its territorial distribution, the social status of endowers as well as the conditions, ways, and purposes of using waqf cash and its profit.

